

Katarzyna Grabarek

Uniwersytet Zielonogórski

ORCID 0000-0003-4523-4209

Przedsiębiorczość – zaniedbany obszar edukacji Pytanie o szanse kształtowania kompetencji przedsiębiorczych

**Entrepreneurship – a neglected area of education
Question about the chances of practicing entrepreneurship**

Abstract: The key category of this article is entrepreneurship, which, along with innovativeness, leads to increase the of economies flexibility - reacting to the dynamics and changeability of the environment and the optimal use of existing resources. The purpose of this article is to analyze the possibilities of entrepreneurship development at school basing on the use of Albert Bandura's socio-cognitive theory. The starting point is the definitional analysis and links between entrepreneurship and innovation. Then we point out the advantages of learning and developing entrepreneurship in a public school environment, with attention paid to international experiences. The focal point is giving the pupils the opportunity of developing their entrepreneurial spirit by practicing it in pupils' companies and evaluating them.

Keywords: entrepreneurship, innovation, entrepreneurship education, student companies.

Wprowadzenie

Procesy globalizacji przewartościowują źródła konkurencyjności. Gospodarki światowe nadające kierunek rozwojowi wskazują, że zasoby naturalne czy też konkurencyjność cenowa nie gwarantują już stabilnej pozycji lidera. Rośnie potrzeba odpowiedniego inwestowania w zasoby ludzkie. Jednak „nie potwierdza się hipoteza, że państwa o wyższym poziomie wykształcenia społeczeństwa mają wyższą dynamikę gospodarczego rozwoju i przedsiębiorczości” (Śliwerski, 2015, s. 314). Na znaczeniu zyskują innowacyjność i przedsiębiorczość kadr. Obie kategorie na arenie międzynarodowej stają się coraz bardziej istotne w zwiększeniu elastyczności gospodarek, co z jednej strony pozwala lepiej reagować na dynamikę i zmienność otoczenia, z drugiej zaś strony umożliwia optymalne wykorzystanie dostępnych zasobów. Rezultaty prowadzonych już na tym polu badań potwierdzają dodatnią korelację między przedsiębiorczością a wzrostem gospodarczym. Umacnia to z jednej strony rozumienie przedsiębiorczości jako tworzenie, poszukiwanie i wykorzystywanie szans działalności gospodarczej (por. Raporty Komisji Europejskiej - 2006, 2012, 2013, 2015). Z drugiej strony zwraca uwagę, na korzyści jednostkowe i wyjścia poza obszar działalności gospodarczej, zawodowej- na pole życia prywatnego w rozwijanych relacjach społecznych. Działania przedsiębiorcze wymagają różnych umiejętności i wiedzy, zwłaszcza z zakresu zarządzania, ale również: prawa, finansów, marketingu, psychologii i nowych technologii. W tym ujęciu edukacja w zakresie przedsiębiorczości uważana jest za jedną z kluczowych inwestycji społecznych, gospodarczych, politycznych i zajmuje (a przynajmniej powinna zajmować) ważne miejsce w szkole. Powstałe już liczne raporty Komisji Europejskiej (2006, 2012, 2013, 2015 i inne) oraz Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (2016, 2015, 2008 i inne), ale też raporty krajowe analizujące rodzimy kontekst edukacji wskazują, iż przedsiębiorczość w niskim stopniu kreowana jest w środowisku pierwotnej socjalizacji i w większości rodzin jest nawet całkowicie pomijana (Szypuła, 2012, s. 64). Ocena absolwentów polskich szkół średnich również nie wypada najlepiej. W opinii przedsiębiorców nie są dostatecznie przygotowani pod względem posiadanej wiedzy, umiejętności i postaw do sprawnego funkcjonowania w otoczeniu biznesowym (Nowiński i inni, 2016, s. 5). W tej sytuacji rosną oczekiwania wobec systemu edukacji formalnej i wyłania potrzebę namysłu, czy przewartościowania dotychczas realizowanej edukacji w zakresie przedsiębiorczości w kierunku rozwoju kompetencji umożliwiających młodym ludziom odnalezienie się w gospodarce wolnorynkowej.

Celem artykułu jest analiza miejsca edukacji w zakresie przedsiębiorczości w szkole, jej znaczenia oraz możliwości kształtowania kompetencji przedsiębiorczych. W strukturze tekstu punktem wyjścia uczyniono walory przedsiębiorczości w edukacji formalnej, podjęto próby wyjaśnienia definicyjnych podejść, następnie wskazano na możliwości kształtowania kompetencji przedsiębiorczych uczniów w tworzonych szkołach uczniowskich firm. Artykuł w przyjętym ujęciu ma charakter przeglądowy. Analizie poddano raporty zarówno międzynarodowe jak i krajowe zgłębiające obszar edukacji przedsiębiorczości, wyniki badań zorientowane na rozpoznanie uwarunkowań kształtowania kompetencji rozwoju przedsiębiorczości i przykłady wdrażania do szkół różnych modeli uczniowskich firm.

Po co przedsiębiorczość w szkole?

Nikt nie ma wątpliwości, że świat się zmienia. W dodatku tempo zmian wydaje się z roku na rok przyśpieszać i coraz silniej jest to odczuwane na poziomie jednostkowym. Nie dziwi zatem, że współczesne organizacje, by sprostać wyzwaniom XXI wieku – muszą się przekształcać. Dotyczy to tak samo szkół. Jednak tu problem ma dwa oblicza, dotyczy zarówno realizacji przez szkoły jej misji i przygotowania uczniów do wejścia w dorosłe życie (w tym w życie zawodowe) oraz jest warunkiem odnowy szkoły (Nowosad, 2019, s. 29-44).

1. Warunek odnowy szkoły. Poziom organizacji dotyczy społeczności całej szkoły i konieczności nie tylko nadążania za zmianami otaczającego ją świata, ale też (a w zasadzie przede wszystkim) nadawania kierunku tym zmianom. Wyzwalanie, czy nawet wymóg przedsiębiorczości społeczności szkolnej jest tu jednym z elementów tego procesu. Wymaga od szkolnej kadry zmiany sposobu myślenia oraz podejścia do nauczania i uczenia się – przewartościowania swojej pracy i funkcjonowania w szkole (Nowosad, 2017, s. 125-152). W tym przypadku osoby przedsiębiorcze mogą być siłą napędową zmian. Stają się najcenniejszym zasobem pracowników.

2. Warunek realizacji misji szkoły. Dotyczy realizacji misji edukacji i przygotowania wszystkich uczniów do życia w nowych, trudnych do przewidzenia warunkach przyszłości i nieznanego rynku pracy. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości koncentruje się na rozwijaniu rzeczywistych umiejętności, które pomogą uczniom prowadzić produktywne, ale też wyjątkowe życie w szybko zmieniającym się świecie. Analitycy wskazują na korzyści: osoby przedsiębiorcze stają się na rynku pracy ważnym i pożądanym zasobem zwiększania zdolności innowacyjnych organizacji generując zyski.

Edukacja w zakresie przedsiębiorczości kultywuje innowacyjne talenty, które są ważną siłą napędową przyszłego rozwoju. Zdolność przedsiębiorcza obejmuje zachowania adaptacyjne i strategie, które wpływają na działania innych w praktykowanych kontekstach relacyjnych (Ferris i in., 2005; Tocher i in., 2012), a tym samym napędzają innowacje i przynoszą wysokie zyski. W efekcie kształtowanie przedsiębiorczości uczniów może wnieść w ich życie wiele korzyści, pomijanych w warunkach edukacji silnie skupionej na realizacji programu. Warto zatem za Martinem Lackéusem (2013), wskazać na te umiejętności, które są niezbędne w dorosłym życiu, a o których szkoła niestety zapomina.

Przygotowanie na niepewną przyszłość. Dzisiejsi uczniowie stoją w obliczu niepewnej przyszłości pełnej złożonych problemów globalnych, społecznych i środowiska. Współczesność można określić jako epokę bezprecedensowej transformacji globalnej i technologicznej. Prognozy Future of Jobs Światowego Forum Ekonomicznego wskazują, że do 2055 r. połowę dzisiejszych działań związanych z pracą będzie można zautomatyzować, tworząc zupełnie nowe wyzwania dla przyszłej siły roboczej. Nie sposób dzisiaj przewidzieć jaka wiedza będzie potrzebna uczniom po ukończeniu szkoły, stąd programy skupione na przedsiębiorczości odnoszą się do rozwoju kluczowych umiejętności życiowych, które pomogą im poruszać się w tej niepewnej przyszłości. Umiejętności te obejmują rozwiązywanie problemów, pracę zespołową, empatię, a także uczenie się akceptowania porażek jako etap procesu wzrostu.

Tworzenie miejsca na kreatywność i współpracę. Powszechność w szkołach publicznych wystandaryzowanych testów jako miar osiągnięć uczniów sprawia, że możliwości wprowadzania innowacji i współpracy z innymi stają się coraz rzadsze. W tej sytuacji edukacja w zakresie przedsiębiorczości może równoważyć to zjawisko i zachęcać do kreatywności, innowacji i współpracy.

Uczenie identyfikacji problemu. Uczniowie uczą się identyfikować problemy, zanim nauczą się je rozwiązywać. Warto pamiętać, że rozwiązywanie problemów jest nauczane w szkołach od dziesięcioleci — ale tego samego nie można powiedzieć o identyfikacji problemów. Tradycyjnie rozwiązywanie problemów jest prowadzone (nauczane) poprzez przedstawianie uczniom zagadnień, które zostały już przez kogoś jasno zdefiniowane. W prawdziwym świecie problemy można rozwiązać tylko wtedy, gdy zostaną odpowiednio zidentyfikowane i opisane. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości uczy dzieci rozpoznawania problemów, z którymi nigdy wcześniej się nie spotkały.

Rozwijanie wytrwałości. Angela Duckworth (2016) badaczka i profesor psychologii na University of Pennsylvania w książce pt. *Upór – potęga pasji i wytrwałości* (Grit: the power of passion and perseverance) udowodniła, że upór, przez który rozumie pasję i wytrwałość stanowią o długofalowym sukcesie danej jednostki. Jest to konstrukt ściśle związany z motywacją wewnętrzną i pozwala przewidywać przyszłe osiągnięcia (Kwiatkowski, 2018, s. 79). Jej badania ukazują, że osiągnięcia edukacyjne, inteligencja i status społeczno-ekonomiczny nie nakładają się na cechę, którą definiuje jako „wytrwałość”. Według Duckworth wytrwałość składa się z pasji i trwałego dążenia do długofalowych osiągnięć. Warunkuje podtrzymanie działań w dłuższej perspektywie czasowej i doprowadzenie do zakończenia, co w przypadku zadań wymagających długotrwałego zaangażowania ma znaczenie kluczowe (Kwiatkowski, op, cit.) Wymagająca i niepewna podróż przedsiębiorczości wymaga zatem więcej pasji i wytrwałości niż większość innych działań.

Czynienie świata lepszym miejscem. Przedsiębiorcy starają się rozwiązywać problemy i zaspokajać potrzeby, ale też łagodzić problemy za pomocą swoich produktów i usług. Można przyjąć, że są „zaprogramowani”, aby coś zmienić i uczynić świat lepszym miejscem. Uczestnicząc w programach przedsiębiorczości, uczniowie nie tylko stają się gotowi do tworzenia własnej przyszłości — stają się gotowi do zmiany świata.

Wskazane walory edukacji w zakresie przedsiębiorczości pobudzają w ludziach odpowiedzialność i inicjatywę. Pomagają rozwinąć nie tylko wiedzę i umiejętności, ale też ukierunkowują nastawienie jednostki na osiąganie stawianych sobie celów przed adekwatną ocenę potrzeb i możliwości. Rezultaty znanych już od dekady badań pokazują również, że edukacja w zakresie przedsiębiorczości podnosi zatrudnialność osób, które z niej korzystały, a w przypadku młodych osób podnosi prawdopodobieństwo założenia własnej działalności gospodarczej (Komisja Europejska, 2012). Warto podkreślić, że korzyści zyskują nie tylko osoby rozpoczynające edukację zawodową, czy zorientowaną na technologię i biznes. Wymierne korzyści dotyczą wszystkich „młodych” – absolwentów szkół średnich, czy specjalizujących się w kształceniu w zakresie sztuki, muzyki i nauk humanistycznych. Przez rozwój przedsiębiorczości mogą rozwijać swoją wyobraźnię i uczyć się, jak stosować umiejętności kreatywnego myślenia do rozwiązywania rzeczywistych problemów. W takim ujęciu edukacja w zakresie przedsiębiorczości wnosi również ważny walor wyrównywania szans, w tym szans kobiet na rynku pracy. Na dostępności edukacji ukierunkowanej na przedsiębiorczość w szkołach średnich dziewczęta mogą zyskać najwięcej. Niedostateczna reprezentacja wykwalifikowanych kobiet na stanowiskach kierowniczych

stworzyła lukę między płciami (Gromkowska-Melosik, 2013, s. 85-100), która istnieje praktycznie w każdej branży. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości pozwala dziewczętom rozwijać umiejętności przywódcze, brać udział w rywalizacji i uczyć się podejmowania większego ryzyka w środowisku wolnym od stereotypów płciowych i presji społecznej. Uczy dotrzymywania kroku zmieniającej się przyszłości - odważnego podążania za ideami, które wyznaczają tempo rozwoju przeszłości.

Edukacja w zakresie przedsiębiorczości

Na arenie międzynarodowej występuje wiele ujęć definicyjnych przedsiębiorczości. Może stanowić konkretny efekt, w postaci założenia działalności gospodarczej, jak również zdolność przekształcania pomysłów w rzeczywistość. W drugim rozumieniu jest blisko powiązana z innowacyjnością, kreatywnością i gotowością do podejmowania ryzyka, a także umiejętnością planowania i zarządzania projektami w osiągnięciu założonych celów (Komisja Europejska, 2006b). W rozumieniu tym wykracza daleko poza wąsko rozumianą działalność gospodarczą i znajduje przestrzeń do praktykowania w szkole jako pomocna w codziennym życiu każdego człowieka, tak prywatnym jak i społecznym.

Jednak w obszarze edukacji trudno o consensus w rozumieniu przedsiębiorczości. Na arenie międzynarodowej występują dwa odmienne podejścia i dwa stosowane terminy: edukacja przedsiębiorczości (enterprise education) i edukacja w zakresie przedsiębiorczości (entrepreneurship education). Termin edukacja przedsiębiorczości stosowany jest głównie w Wielkiej Brytanii i został zdefiniowany jako skupiający się szerzej na rozwoju osobistym, sposobie myślenia, umiejętnościach i zdolnościach. Inaczej termin edukacja w zakresie przedsiębiorczości, który w Stanach Zjednoczonych jest jedynym używanym terminem, który skupia się na konkretnym kontekście zakładania przedsięwzięcia i samozatrudnienia (QAA, 2012, Mahieu, 2006). Analizując literaturę przedmiotu można się spotkać również ze stanowiskiem przyjmowania jedynie terminu edukacja w zakresie przedsiębiorczości, co jednak prowadzi do nieporozumień. Kristiina Erkkilä (2000) zaproponowała ujednolicający termin: edukacja przedsiębiorcza jako obejmujący zarówno edukację w zakresie przedsiębiorczości, jak i edukację przedsiębiorczości. Jednak w samej Europie zauważalne jest o wiele większe rozróżnienie pojęć. W części północnej i wschodniej stosuje się dodatkowe terminy. W Szwecji i na Bałkanach termin „uczenie się przedsiębiorczości” (entrepreneurial learning) jest często używany jako odpowiednik edukacji przedsiębiorczości (enterprise education) (por. Leffler i Falk-Lundqvist, 2013;

Heder i in., 2011). Innym zestawem terminów używanych w Finlandii jest wewnętrzna edukacja w zakresie przedsiębiorczości (internal entrepreneurship education) i zewnętrzna edukacja w zakresie przedsiębiorczości (external entrepreneurship education) (Seikkula-Leino i in., 2010). Wewnętrzna edukacja w zakresie przedsiębiorczości jest wówczas synonimem edukacji przedsiębiorczości, zaś zewnętrzna edukacja w zakresie przedsiębiorczości – to inaczej edukacja w zakresie przedsiębiorczości. Zamieszanie potęguje dodatkowo fakt, że przedsiębiorczość wewnętrzna jest czasem używana jako synonim intraprzsiębiorczości (intrapreneurship) - stosunkowo nowego pojęcia odnoszącego się do działań przedsiębiorczych w organizacji (Burgelman, 1983). W gruncie rzeczy intraprzsiębiorczość można rozumieć jako akt zachowywania się jak przedsiębiorca podczas pracy w dużej organizacji. Innymi słowy, jest to demonstracja umiejętności biznesowych, osobistego przywództwa i kreatywnych umiejętności rozwiązywania problemów, które pozwalają pracownikom znaleźć, odkryć i wdrożyć wartościowe pomysły, które pomogą organizacji być gotową na przyszłość (Myler, 2013).

W Polsce, edukacja w zakresie przedsiębiorczości została po raz pierwszy wprowadzona w formie oddzielnego, obowiązkowego przedmiotu szkolnego dla szkół ponadgimnazjalnych w roku szkolnym 2002/2003, pod nazwą podstawy przedsiębiorczości wraz z reformą systemu edukacji z 1999 r. Początkowo w zależności od decyzji szkoły przedmiot mógł być nauczany w jednej klasie (1 rok) w wymiarze dwóch godzin lub przez dwa lata w wymiarze 1 godz. tygodniowo. Reforma z 2008 r. podtrzymała obowiązek prowadzenia przedmiotu podstawy przedsiębiorczości w cyklu 60 godz. (1 klasa, 2 godz. tygodniowo). Jednocześnie na III etapie edukacyjnym, czyli w gimnazjum, część treści z zakresu podstaw przedsiębiorczości została wpisana również do podstawy programowej z wiedzy o społeczeństwie. Równolegle wprowadzono fakultatywny przedmiot: ekonomia w praktyce. W założeniach reformy z 2017 r. podtrzymana została liczba godzin w cyklu kształcenia, natomiast sam przedmiot jest realizowany w drugiej i trzeciej klasie liceum i technikum oraz w pierwszej klasie szkoły branżowej I stopnia (Rozporządzenie MEN, 2017), zaś w szkołach policealnych – jedynie w sytuacji, gdy uczniowie nie realizowali go wcześniej.

W Polsce, zmiany programowe nie wskazują na obserwowany w świecie wzrost zainteresowania edukacją w zakresie przedsiębiorczości i rozwijaniem różnych jej form. Tendencja wydaje się odwrotna. Reforma z 2017 roku usunęła z oferty przedmiot fakultatywny ekonomia w praktyce. Wioletta Kilar i Tomasz Rachwał (2019a, s. 124-139) analizując treści programowe zwracają uwagę, że na wcześniejszym etapie edukacyjnym, tj. w szkole podstawowej,

w niewielkim zakresie treści dotyczące przedsiębiorczości realizowane są w ramach wiedzy o społeczeństwie oraz jednostkowo w ramach innych przedmiotów. Co istotne, w nowej podstawie programowej podstaw przedsiębiorczości dla szkół ponadpodstawowych za główny cel uznano przygotowanie uczniów do planowania swojej przyszłości oraz do aktywności zawodowej w roli pracowników najemnych lub osób prowadzących własną działalność gospodarczą (Kilar, Rachwał, 2019b, s.189). Zapisy podstawy programowej budzą tu wiele wątpliwości (Rozporządzenie MEN, 2018, Kilar i in. 2018). Poważnym problemem jest gdy wiedza podręcznikowa zyskuje wyłączność w przygotowaniu uczniów do aktywności społecznej i gospodarczej, czy życia rodzinnego w znaczeniu ekonomicznym. We współczesnym świecie trudno sobie wyobrazić proces uczenia się bez osobistego zaangażowania ucznia, bez rozwijania podstawowych umiejętności konkurencyjnych zachowań na rynku, w tym ponoszenia konsekwencji swoich decyzji (Śliwerski, 2020 s. 219-220). Z pewnością wielość podejść i interpretacji nie ułatwia analiz, zwłaszcza w postępującej globalizacji i potrzeby rozwijania przez szkoły kluczowych kompetencji dla globalnego rynku pracy związanych z wchodzeniem w informacyjną fazę rozwoju cywilizacyjnego i budową gospodarek opartych na wiedzy.

Kształtowanie przedsiębiorczości

Istniejące rozróżnienie definicyjne edukacji w zakresie przedsiębiorczości nie zmienia edukacyjnego waloru, który wynika z faktu potwierdzonego istniejącymi już rezultatami badań. Zgodny wniosek badaczy wskazuje, że ludzie nie rodzą się przedsiębiorcami. Edukacja w zakresie przedsiębiorczości dotyczy wspierania kreatywnych umiejętności, które można kształtować przez edukację w środowiskach wspierających innowacje (Binks i in., 2006; Gundry i in., 2014). W prowadzonych badaniach przywoływane są opinie uczniów na temat odczuwanych korzyści z ich edukacji w zakresie przedsiębiorczości ściśle powiązanych w badaniu z postrzeganiem innowacji (Wei i inni, 2019). W tym rozumieniu wspieranie innowacyjności poprzez rozwój kompetencji w zakresie przedsiębiorczości wydaje się podstawowym zadaniem szkół. Świadomość innowacyjna i zdolność rozwijania innowacji wskazywane są wówczas jako podstawowe w procesie inicjowania i rozwoju przedsiębiorczości (Ibidem). Warto zatem, by system edukacji zapewniał środowisko, które może służyć jako katalizator dla nowopowstających inicjatyw i co jest często podkreślane - zorientowanych na zaawansowane technologie (Franke i Lüthje, 2004). Tu jednak pojawia się wiele nie do końca jeszcze rozpoznanych pól problemowych. Jedną z przyczyn może być fakt,

który eksponuje Aleksandra Wąsowska (2015, s. 101) wyjaśniając, iż „Przedsiębiorczość, tradycyjnie będąca domeną ekonomistów i socjologów, stała się w ostatnich 30 latach istotnym obszarem zainteresowania psychologów. Liczne badania skupiające się na różnicach indywidualnych jako determinantach działalności przedsiębiorczej przyniosły jednak jak dotąd niewiele jednoznacznych odpowiedzi”.

W przywoływanych wyżej badaniach, ich autorzy zwracają uwagę na korzyści wynikające z zastosowania teorii społeczno-poznawczej w kształtowaniu kompetencji przedsiębiorczych (podejścia zainicjowanego jeszcze przez Alberta Bandurę) i przyjęcia holistycznej perspektywy, w której poczucie własnej skuteczności jednostki jest czynnikiem sprawczym, oddziałującym na zachowanie jednostek i ich osiągnięcia (Bandura, 1999). Atrakcyjność tego podejścia jest szczególnie upatrywana w odniesieniu do wyzwalania motywacji uczenia się w obszarze subiektywnych doznań ucznia i jego chęci zaangażowania się w proces uczenia się.

Rozpoznanie poczucia własnej skuteczności w edukacji z zakresu przedsiębiorczości stanowi atrakcyjne pole, które otwiera się na inne podejście do edukacji i rozumienie jej potencjału, zwłaszcza w warunkach edukacji formalnej. Istotne są tu cztery uwarunkowania poczucia własnej skuteczności, które decydują o poziomie i sile przekonań jednostki, jak: spostrzegania własnych doświadczeń, obserwacja i ocena zachowań innych osób, odbiór komunikatów społecznych oraz interpretacja stanów emocjonalnych. Warto podkreślić, że antycypacja przebiegu tego procesu musi być dokonana z uwzględnieniem potencjalnych zachowań uczestniczących w nich partnerów interakcji (Kwiatkowski, 2017, s. 126). Jednak przez poznanie „obszarów” czy warunków własnej skuteczności może (i powinno) modyfikować postępowanie pedagogiczne w poczuciu wiary uczniów w ich indywidualne możliwości, kreowane pomysły, uznanie własnej skuteczności.

Rezultaty przywołanych badań skupionych na potencjale kształtowania kompetencji przedsiębiorczych uczniów pozwalają zrozumieć, w jaki sposób umiejętności nabyte podczas edukacji w zakresie przedsiębiorczości wiążą się ze świadomością innowacyjną, zdolnościami innowacyjnymi i dalej - innowacyjną osobowością oraz odpowiadają na pytanie, czy przedsiębiorczość i innowacyjność są przez jednostkę dostrzegane. Kształcenie w zakresie przedsiębiorczości nie tylko wzmacnia kapitał ludzki, taki jak wiedza i umiejętności, ale może także zmieniać postawy i zachowania uczniów.

Warto zauważyć, że w większości wcześniejszych prac pomijana była edukacja w zakresie przedsiębiorczości jako wpływ środowiska na zmianę postaw (Baron, 2006; Medvedeva, 2011). W oparciu o teorię społecznego

uczenia się, badacze silniej akcentują determinowanie ludzkich zachowań przez wpływy środowiskowe i poczuciem sprawstwa, w tym posiadaniem zdolności a wiarą w te zdolności. Ludzie mają tendencję do dążenia w realizacji swoich celów, jeśli uważają, że ich własne możliwości i działania są w stanie osiągnąć pożądane rezultaty. Społeczna teoria poznawcza pojmuje jednostki jako agentów i aktywnych współtwórców rozwoju okoliczności, które otaczają ich życie, poprzez procesy poznawcze i motywacyjne, ludzie mogą zatem tworzyć wizualizowaną wcześniej przez siebie przyszłość.

Proces kształtowania kompetencji przedsiębiorczych uczniów, można zatem rozumieć jako proces interakcji społecznych, w którym zasoby informacyjne są pozyskiwane i przekształcane w formie obserwacji lub bezpośredniego udziału w edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Nie wystarczy zatem podana książkowo wiedza. Proces ten obejmuje bowiem tworzenie wiedzy (nowej) poprzez przekształcanie doświadczenia i wdrażanie wiedzy w praktyce (konstruktywizm). Tym samym edukacja w zakresie przedsiębiorczości może zmienić nastawienie ucznia i w dalszym etapie kształtować postawy przedsiębiorcze (Galloway i Brown 2002). W tym ujęciu podejście uczniów do edukacji w zakresie przedsiębiorczości może decydować o tym, czy ich kreatywność będzie wyrażana w generowaniu nowatorskich pomysłów (Brown i Ulijn, 2004; Beghetto i Kaufman, 2010), tworząc wewnętrzną, trwałą i stabilną innowacyjną osobowość. Jednocześnie edukacja w zakresie przedsiębiorczości może ten proces wzmacniać; dostarczać informacji, wiedzy i innych potrzebnych zasobów, tworząc w szkole środowisko bogate w innowacje i działania przedsiębiorcze. W tym rozumieniu edukacja w zakresie przedsiębiorczości zapewnić może szkole kompleksowe „zarządzanie procesem nauczania i uczenia się” uczniów. Pomóc młodym pokoleniom przyjąć prawidłowe wartości i systemy poznawcze, otworzyć ich na innowacje oraz wspierać integrację gromadzonej nowej wiedzy. Zgodnie z założeniami społecznej teorii poznawczej, jednostki praktykujące działania przedsiębiorcze, nie tylko zdobywają nowe umiejętności, ale „zanurzają się” w społeczności przedsiębiorców – w prawdziwych sytuacjach, w których funkcjonują. W tym rozumieniu rozpoznawanie przez uczniów własnych umiejętności i możliwości związanych z przedsiębiorczością (poczucia sprawstwa) stanowi fundament rozwijanych kompetencji przedsiębiorczych, który to proces ma charakter wielowymiarowy i jest dynamiczny (Zahra i in., 2006).

Analiza literatury przedmiotu pozwala również na wskazanie korzyści wykorzystywania wielostronnych interakcji tworzonych w sieciach uczenia się (wspólnoty uczące się), głównie w aspekcie osiągnięcia integracji wiedzy (Anderson i in., 2014). Społecznościowe sieci uczenia się zwiększają

efektywność (siłę oddziaływania) edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Wówczas proces uczenia się, czy bardziej nabywania kompetencji jest wynikiem interakcji między środowiskiem, organizacją w której funkcjonuje jednostka (Zapotoczna, 2016). Wzmaga zaangażowanie w dynamikę otoczenia i skutecznie zmienia postawy i zachowania w przystosowaniu się do niepewnych warunków (Ferris i in., 2005). W procesie tym zespół Bacigalupo (2016) przyjmuje identyfikację szans, umiejętności przedsiębiorcze i samo działanie za trzy kluczowe obszary kompetencji przedsiębiorczych określając je jako ramy przedsiębiorczości. W tym przypadku, teoria poznawczo-społeczna może być użyteczna w lepszym zrozumieniu relacji jednostka – środowisko, jako inspirujące pole dalszych badań.

Peter Drucker (1992, s. 30), ujmuje to jednoznacznie: „Każdy, kto potrafi sprostać podejmowaniu decyzji, może nauczyć się być przedsiębiorcą i działać przedsiębiorczo. Przedsiębiorczość jest więc raczej sposobem zachowania niż cechą osobowości”. Komisja Europejska (2015) przez przedsiębiorczość rozumie wiedzę, umiejętności i postawy i traktuje jako kompetencję kluczową, którą można wykształcić i rozwinąć. Pozwala to przyjąć założenie, że proces ten może stanowić o „uczeniu się” przedsiębiorczości na polu edukacji formalnej (Zapotoczna, 2019). W efekcie kompetencje przedsiębiorcze można kształtować (Volery i in., 2015), a edukacja w zakresie przedsiębiorczości stanowić może inkubator talentów i innowacji, skupiający się na rozwoju umiejętności o wiele szerszych, niż tylko powiązanie zawodowe zorientowane na lepsze wejście na rynek pracy. Korzyści dotyczą bowiem umiejętności gospodarowania własnymi zasobami; podejmowania oszacowanych decyzji, wyznaczania priorytetów i planowania działań adekwatnych do oceny sytuacji na podstawie istniejących danych. W efekcie uczeń jest gotowy sprostać pojawiającym się wyzwaniom – jest otwarty na świat (tamże).

Uczniowskie firmy – kształtowanie kompetencji przedsiębiorczej w praktyce

Szkoły mogą wyjść poza wąsko-przedmiotowe podejście do edukacji w zakresie przedsiębiorczości. Mogą organizować i prowadzić różne formy zajęć dydaktycznych w ramach, których mogą rozwijać ważne aspekty kompetencji przedsiębiorczej. Mogą czynić to w trakcie zajęć wychowawczych, przy organizacji różnorodnych uroczystości, prac projektowych, wolontariatu i innych form działalności altruistycznych, jako ważnych elementów kształtowania kluczowych kompetencji oraz uniwersalnych umiejętności niezbędnych do funkcjonowania w przyszłości na rynku pracy. Jednak pełny

„pakiet” korzyści wydaje się możliwy do rozwinięcia w sytuacji prowadzenia przez uczniów działalności gospodarczej na terenie szkoły w ramach zajęć szkolnych lub w ramach dodatkowej, pozaprogramowej aktywności. Działalność ta znana jest pod nazwą „Uczniowskiej firmy” i prowadzona jest w kilku europejskich krajach i choć przyjmuje różne formy, ma wspólny cel: zapewnienie uczniom warunków do rozwoju kompetencji przedsiębiorczych w praktyce. Są też szersze walory tego przedsięwzięcia: pomaga lepiej zrozumieć kontekst pracy i wykorzystać pojawiające się szanse na realnym rynku pracy, a także stanowi fundament pod przyszłe działania rozpoczynające działalność społeczną lub komercyjną” (Nowiński i inni, 2016, s. 4). W krajach europejskich można rozpoznać kilka form praktykowanej przedsiębiorczości w szkołach w ramach „Uczniowskich firm”, od realnego funkcjonowania w przestrzeni gospodarki po działania symulujące takie aktywności w chronionych (klasą) warunkach. Przykłady różnic przyjmowanych założeń ujęte zostały w tabelach 1-4.

Tabela 1. Uczniowska firma jako działalność gospodarczą

Kraj	Założenia
Hiszpania	<ul style="list-style-type: none"> • Prawo zezwala na zakładanie i prowadzenie działalności gospodarczej na terenie szkoły (zgodnie z ustawą o wspieraniu przedsiębiorców 14/2013 z dnia 27 września) oraz wprowadzenie takiej działalności w program kształcenia. Określane są jako mini-przedsiębiorstwa • „Firmy”, czyli mini-przedsiębiorstwa mogą być prowadzone zarówno w szkołach ogólnokształcących, jak i zawodowych. • Jako przedsiębiorstwa podlegają obowiązkom podatkowym i księgowym • Zobligowane są do zarejestrowania poprzez jedną z organizacji będącą promotorem mini-przedsiębiorstw. Rejestracja upoważnia do wystawiania faktur, dokonywania transakcji biznesowych oraz daje możliwość utworzenia rachunku bankowego. • Okres działania mini-przedsiębiorstwa trwa 1 rok, z możliwością przedłużenia o kolejny rok. Po upływie ustalonego czasu działalność jest rozwiązana. • Mini-przedsiębiorstwa zobligowane są do posiadania polisy ubezpieczeniowej od odpowiedzialności cywilnej lub posiadać równoważną gwarancję finansową „Promotora”.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Płatos B. (2018). *Przedsiębiorczość w praktyce: firma na terenie szkoły. Raport Polskiego Biura Euridice*, Warszawa, s. 3-5.

Tabela 2. Uczniowska firmy bez osobowości prawnej ale prowadzona jako działalność gospodarcza w ramach projektów szkolnych

Kraj	Założenia
Niemcy	<ul style="list-style-type: none"> • Przedsiębiorstwa te nie posiadają osobowości prawnej, choć mogą być prowadzone na zasadzie różnych form prawnych. Szkoła, organ prowadzący szkołę lub inkubator biznesu podejmuje odpowiedzialność prawną za przedsiębiorstwa szkolne w zakresie ubezpieczenia i podatków. • Uczniowie mogą prowadzić działalność gospodarczą na terenie szkoły w ramach projektów szkolnych i po uzyskaniu zgody dyrektora szkoły. Mogą przybierać następujące formy: projekt szkolny pod patronatem szkoły lub organu prowadzącego, projekt szkolny we współpracy ze stowarzyszeniem szkół (sponsorzy, inkubator biznesu), projekt szkolny we współpracy z instytucją/przedsiębiorstwem spoza szkoły. • Zyski nie mogą przekroczyć ustalonej kwoty, w przeciwnym wypadku stosuje się przepisy podatkowe. • Nauczyciele nie mogą być zatrudnieni w przedsiębiorstwach szkolnych i nie obowiązuje zmniejszenie pensum dydaktycznego. Uczniowie nie są również zatrudnieni w sensie prawnym, ale mogą otrzymywać niewielkie wynagrodzenie, w zależności od poczynionych uzgodnień.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Płatos B. (2018). *Przedsiębiorczość w praktyce: firma na terenie szkoły*. Raport Polskiego Biura Euridice, Warszawa, s. 3-5.

Tabela3. Uczniowska firma jako organizacja non-profit

Kraj	Założenia
Francja	<ul style="list-style-type: none"> • Uczniowie oraz nauczyciele mogą założyć „firmę” zgodnie z ramami prawnymi dot. organizacji non-profit i zobowiązani są do spełnienia warunków: organizacja musi zostać zgłoszona w prefekturze z podaniem jej nazwy i celu działalności, adresu siedziby oraz nazwisk, stanowisk, miejsce zamieszkania i narodowości osób odpowiedzialnych za prowadzenie. • Uczniowie mają dwie możliwości, mogą sami założyć „firmę od podstaw lub zgłosić się do Centralnego Biura ds. Współpracy Szkół, które jest organizacją non-profit mogącą przejąć odpowiedzialność za działania. • Przedsiębiorstwa młodzieżowe mogą być prowadzone w szkołach ogólnokształcących, technikach i szkołach. • Okres prowadzenia „firmy” pokrywa się z rokiem szkolnym lub jeden semestr, obowiązkowo zamykane jest po zakończeniu trwania projektu.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Płatos B. (2018). *Przedsiębiorczość w praktyce: firma na terenie szkoły*. Raport Polskiego Biura Euridice, Warszawa, s. 3-5.

Tabela 4. Uczniowska firma jako działalność symulowana (przedsiębiorstwa treningowe)

Kraj	Założenia
Czechy	<ul style="list-style-type: none"> • Przedsiębiorstwa to pole treningu w środowisku szkolnym a nie rynku pracy, choć struktura i pełnione role odzwierciedlają realia przedsiębiorstwa, jak np. sprzedaż, księgowość i fakturowanie czy zakupy. Przyjmuje się obowiązujące przepisy i wykorzystuje zasady biznesowe. • Działalność prowadzą uczniowie zawodowych szkół średnich drugiego stopnia i wyższych szkół zawodowych w ramach kształtowania kompetencji uczniów w zakresie przedsiębiorczości oraz rozwoju umiejętności i wiedzy bezsensowej. • Nauczyciele nadzorują pracę uczniów we współpracy z Centralnym biurem ds. Przedsiębiorstw Treningowych, które jest jednostką odpowiedzialną za realizację programu.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Płatos B. (2018). *Przedsiębiorczość w praktyce: firma na terenie szkoły. Raport Polskiego Biura Euridice*, Warszawa, s. 3-5.

Podsumowanie

Wyzwania XXI wieku przewartościowują wiele obszarów życia i stawiają nowe wyzwania przed szkołą. Potrzeba ta jest widoczna w dookreślonych kompetencjach XXI wieku oraz głównych celach Komisji Europejskiej, która promuje edukację w zakresie przedsiębiorczości i podkreśla jej wagę na wszystkich szczeblach: od szkoły podstawowej do szkół wyższych i dalej. Jak jednak stwierdza Agenda z Oslo na rzecz edukacji przedsiębiorczości w Europie, niektórzy, osiągający sukcesy przedsiębiorcy często podkreślają, że edukacja jest zbyt formalna, zbyt mało elastyczna, zbyt usystematyzowana, na siłę usuwająca różnice i nie motywująca ludzi do tego aby byli sobą, a przez to zabijająca i niszcząca ich ducha przedsiębiorczości (Komisja Europejska, 2006). Bogusław Śliwerski (2013, s. 25) podkreśla, że „Szkoła o tyle jest i będzie potrzebna młodemu pokoleniu także w XXI wieku, o ile będzie mogła jemu pomóc w odnalezieniu sensu życia, którego brak prowadzi do różnego rodzaju psychicznej traumy”. Wówczas priorytetem jest „zapewnienie uczniom takiej edukacji, która zagwarantuje im nie tyle dostęp do stawianej dotychczas na piedestale wiedzy, ile umożliwi przede wszystkim efektywne i przynoszące satysfakcję funkcjonowanie w dynamicznie rozwijającym się świecie (społeczeństwie)” (Kwiatkowski, 2017, s. 133).

Można zatem przyjąć, iż kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych z perspektywy potrzeb jednostkowych (rozwój osobisty zarówno prywatny jak i zawodowy), jak i społeczno-gospodarczych, odgrywa w systemach edukacji coraz większą rolę. Zmienia sposób myślenia i funkcjonowania w świecie. Wydaje się również, że proces ten może być skutecznie promowany na drodze nauki przez pracę i poprzez „doświadczenie” przedsiębiorczości

w szkolnej codzienności w konkretnych projektach i działaniach. W pełnej rozciągłości może to być praktykowane przez zakładane i prowadzone w szkołach Uczniowskie firmy. Wiedza z zakresu przedsiębiorczości nie jest wówczas „podawana przez nauczyciela – eksperta, ale konstruowana przez uczniów „zanurzonych” w realiach rynku pracy rozpoznających mechanizmy gospodarki. Otwiera to uczniów na innowacje i mocno koncentruje na tworzeniu pomysłów biznesowych, a także na działaniach zorientowanych na nowe technologie (por. Kształtowanie kompetencji..., 2019). Wówczas edukacja w zakresie przedsiębiorczości oznacza znacznie więcej niż tylko poznanie teoretycznych zasad gospodarki i rynku pracy, czy przygotowanie pod kątem otwarcia firmy, gdyż wiąże się z rozwojem cech osobowych oraz umiejętności horyzontalnych, takich jak kreatywność, inicjatywa, pewność siebie i wiele innych. Wyzwała osobowość jednostki o cechach przedsiębiorczych, która jest aktywna w realiach rynku pracy i umie go przekształcać rozumiejąc wiele procesów i mechanizmów ważnych w codziennym życiu.

Bibliografia:

- Brzozowska A., Postuła I., Kłobukowski P. (2015), Wstęp, w: *PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ Studia przypadków*. Red. A Brzozowska, I. Postuła, P. Kłobukowski. Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego: Warszawa
- Anderson, N., Potochnik, K., Zhou, J. (2014). Innovation and creativity in organizations: a state-of-the-science review, prospective commentary, and guiding framework. *Journal of Management*, 40(5), 1297–1333.
- Bacigalupo, M., Kampylis, P., Punie, Y., Van den Brande, G. (2016). *EntreComp: the entrepreneurship competence framework*. Luxembourg: Publication Office of the European Union.
- Bandura, A. (1999). Social-cognitive theory of personality, in: L. A. Pervin and O. P. John (eds.), *Handbook of personality. 2nd Edn* (154–196). New York: Guilford Press.
- Bandura, A. (2018). Toward a psychology of human agency: pathways and reflections. *Perspectives on Psychological Science*, v13 (2), 130–136.
- Baron, R. (2006). Opportunity recognition as pattern recognition: how entrepreneurs „connect the dots” to identify new business opportunities. *The Academy of Management Perspectives*, 20 (1), 104–119.
- Beghetto, R. A., Kaufman, J. C. (2010). *Nurturing creativity in the classroom: How to discourage creative thinking in the classroom*. New York: Cambridge University Press.

- Binks, M., Starkey, K., Mahon, C. L. (2006). Entrepreneurship education and the business school. *Technology Analysis & Strategic Management*, 18 (1), 1–18.
- Brown, T. E., Ulijn, J. (2004). „*Innovation, entrepreneurship and culture: the interaction between technology*” in *Progress and economic growth*. London: Edward Elgar Publishing.
- Burgelman, R. A. (1983). Corporate entrepreneurship and strategic management: Insights from a process study. *Management science*, 29, 1349-1364.
- Duckworth, A. (2016). *Grit: the power of passion and perseverance*. New York: Scribner.
- Duckworth, A. L., Peterson Ch. (2007) Grit: Perseverance and Passion for Long-Term Goals *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 92, 6, 1087–1101.
- Erkkilä, K. (2000). *Entrepreneurial education: mapping the debates in the United States*. United Kingdom and Finland, Abingdon: Taylor & Francis.
- Ferris, G. R., Perrewé, P. L., Anthony, W. P., Gilmore, D. C. (2000). *Political skill at work*. *Organizational Dynamics*, 28, 25–37.
- Franke, N., Lüthje, C. (2004). Entrepreneurial intentions of business students: a benchmarking study. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 1(03), 269–288
- Galloway, L., Brown, W. (2002). Entrepreneurship education at university: a driver in the creation of high growth firms? *Educational and Training*, 44(8/9), 398–405.
- Gromkowska Melosik, A. (2013). Feminizacja zawodu nauczycielskiego – „różowe kołnierzyki” i paradoksy rynku pracy, *Studia Edukacyjne*, 25, 85-100.
- Gundry, L. K., Ofstein, L. F., Kickul, J. R. (2014). Seeing around corners: how creativity skills in entrepreneurship education influence innovation in business. *The International Journal of Management Education*, 12, 529–538
- Heder, E., Ljubic, M., Nola, L. (2011). *Entrepreneurial Learning - a Key Competence Approach*. Zagreb. Croatia: South East European Centre for Entrepreneurial Learning.
- Kilar, W., Kurek, S., Rachwał, T., Semczuk, M., Świętek, A. (2016), Kształtowanie postaw przedsiębiorczych z uwzględnieniem zasad ekorozwoju wśród uczniów z wykorzystaniem gry PowerPlayer wypracowanej w ramach projektu SUSEN, *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 12, 444-456.

- Kilar, W., Rachwał, T. (2019a), *Przedsiębiorczość w edukacji przedszkolnej i szkole podstawowej w warunkach zmian podstawy programowej*, W: T. Rachwał (red.), *Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych* (s. 122-141). Warszawa: Wydawnictwo FRSE.
- Komisja Europejska (2006). *The Oslo Agenda for Entrepreneurship Education in Europe*. <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/8968/> Komisja Europejska (2006a). *Key competences for lifelong learning*. <http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3Ac11090> (dostęp: 09.11.2021 r.)
- Komisja Europejska (2006b). *Implementing the Community Lisbon Programme: Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning* (COM/2006/0033), <http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52006DC0033>
- Komisja Europejska (2008). *Entrepreneurship in higher education, especially within nonbusiness studies*. <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/8969/> (dostęp: 09.11.2021 r.)
- Komisja Europejska (2012). *Effects and impact of entrepreneurship programmes in higher education*. <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents> (dostęp: 09.11.2021 r.)
- Komisja Europejska (2013). *Entrepreneurship 2020 Action Plan*. <http://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52012DC0795>
- Komisja Europejska (2014). *Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*. <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/7465> (dostęp: 09.11.2021 r.)
- Komisja Europejska (2015). *Entrepreneurship education*. http://ec.europa.eu/growth/smes/promotingentrepreneurship/support/education/index_en.htm (dostęp: 09.11.2021 r.)
- Kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych, red. nauk. Tomasz Rachwał, *Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Seria Naukowa*, t. 5, Warszawa 2019
- Kwiatkowski S. T. (2017). Znaczenie kształcenia społeczno-emocjonalnego w rozwijaniu kluczowych kompetencji współczesnych nauczycieli, W: D. Walczak, S. T. Kwiatkowski (red.), *Kompetencje interpersonalne w pracy współczesnego nauczyciela* (125-158). Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Kwiatkowski S. T. (2018). *Uwarunkowania skuteczności zawodowej kandydatów na nauczycieli wczesnej edukacji. Studium teoretyno-empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo ChAT.

- Lackéus, M. (2013). *Developing Entrepreneurial Competencies - An Action-Based Approach and Classification in Education*, Gothenburg: Chalmers University of Technology.
- Leffler, E., Falk-Lundqvist, Å. (2013). What about Students' Right to the „Right” Education? An Entrepreneurial Attitude to Teaching and Learning. *International Perspectives on Education and Society*, 23, 191-208.
- Mahieu, R. (2006). *Agents of change and policies of scale: a policy study of entrepreneurship and enterprise in education*. Doctoral thesis, Umeå Universitet.
- Medvedeva, T. A. (2011). Developing an innovative style of thinking and innovative behavior. *Systematic Practice and Action Research*, 25(3), 261–272.
- Myler, L. (2013). Beyond Employee Engagement--Why One Intrapreneur Is Worth A Hundred „Engaged” Employees”, *Forbes*, <https://www.forbes.com/sites/larrymyler/2013/09/13/beyond-employee-engagement-why-one=-intrapreneur-is-worth-a-hundred-engaged-employees/?sh-3de358d7736c> (dostęp:18.11.2021 r.)
- Nowosad, I. (2019). Innowacje i przedsiębiorczość w szkole jako odpowiedź na wyzwania zmieniającego się świata, *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska*, 32(4), 29-44.
- Nowosad, I. (2017). Rozwój i główne nurty w badaniach efektywności szkoły, *Studia Edukacyjne*, 46, 125-152
- OECD (2008). *Entrepreneurship and Higher Education*, <http://www.oecd-ilibrary.org/docserver/download/8408031e.pdf> (dostęp:10.11.2021 r.)
- OECD (2015). *Entrepreneurship at a Glance 2015*. http://www.oecd-ilibrary.org/industryand-services/entrepreneurship-at-a-glance_22266941 (dostęp:10.11.2021 r.)
- Płatos, B. (2018). *Przedsiębiorczość w praktyce: firma na terenie szkoły. Raport Polskiego Biura Euridice*, Warszawa.
- QAA 2012. *Enterprise and entrepreneurship education: Guidance for UK higher education providers*. Gloucester, UK: The Quality Assurance Agency for Higher Education.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 26 lipca 2018 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej

- przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, 2018 (Dz.U. 2018, poz. 1679).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. 2012, poz. 977).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. 2017, poz. 703).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, 2018 (Dz.U. 2018, poz. 467).
- Seikkula-Leino, J., Ruskovaara, E., Ikavalko, M., Mattila, J. & Rytkola, T. 2010. Promoting entrepreneurship education: the role of the teacher? *Education+ Training*, 52, 117-127.
- Szypuła, I. (2012). Wiedza dziś – sukces jutro. Przedsiębiorczość w strategii rozwoju edukacji w Polsce. *Przedsiębiorczość - Edukacja*, 8, 64-70.
- Śliwerski, B. (2010). Polityka oświatowa III RP jako czynnik erozji kapitału społecznego, *Annales. Etyka w życiu gospodarczym 2010*, 13 (2), 35-45.
- Śliwerski, B. (2013). Czy Akademia Khana zrewolucjonizuje także polską edukację? *Edukacyjna Analiza Transakcyjna*, 2, 15-26.
- Śliwerski, B. (2015). *Edukacja (w) polityce Polityka (w) edukacji. Inspiracje do badań polityki oświatowej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Śliwerski, B. (2020). *Pedagogika holistyczna. Studium z perspektywy meta-nauk społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Volery, T., Mueller, S., von Siemens, B. (2015). Entrepreneur ambidexterity: a study of entrepreneur behaviours and competencies in growth-oriented small and medium-sized enterprises. *International Small Business Journal*, 33 (2), 111-112.
- Wąsowska, A. (2015) Społeczno-poznawcze uwarunkowania intencji przedsiębiorczej, *Problemy Zarządzania*, vol. 13, nr 4 (56): 101- 114
- Wei , X., Liu, X., Sha J. (2019). How Does the Entrepreneurship Education Influence the Students' Innovation? Testing on the Multiple Mediation Model, *Frontiers in Psychology*, 10, s. 1-10.
- Zahra, S. A., Sapienza, H. J., Davidsson, P. (2006). Entrepreneurship and dynamic capabilities: a review, model and research agenda. *Journal od Management Studies*, 43(4), 917-955.

Zapotoczna M. (2016). Uczniowskie firmy wobec tworzenia edukacyjnej wspólnoty. W: A. Minczanowska, A. Szafrńska-Gajdzica, M. J. Szymański (red.). *Szkoła: wspólnota dążeń?* (s. 270-280). Wydawnictwo Adam Marszałek: Toruń.

Zapotoczna, M. (2019), Simulation company - between education and the labour market, W: M. Zapotoczna (ed.) *Towards the Internationalisations of Education and the Labour Market. The European Perspective*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.